

DOI:10.35774/app2024.01.067
УДК 342.9

Сергій Книш,

доктор юридичних наук, завідувач
кафедри, професор конституційного,
адміністративного та міжнародного права
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4992-9745>

АНТИКОРУПЦІЙНА ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ, ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

У статті представлено результати дослідження досвіду ЄС у сфері боротьби з корупцією на різних етапах та визначення перспектив антикорупційної політики Європейського Союзу. Проаналізовано сутність поняття «корупція» в правовому полі Європейського Союзу та його еволюцію від часу заснування об'єднання у 1992 р. Осмислено особливості регулювання різних аспектів антикорупційної політики відповідно до нормативно-правових актів Європейського Союзу та національної правової практики держав-членів. Розглянуто інституційну структуру антикорупційних органів ЄС.

Встановлено, що корупція у країнах ЄС традиційно сприймається як серйозна проблема національної безпеки і розглядається як внутрішня та зовнішня небезпека, яка може поставити під загрозу процес європейської інтеграції. Антикорупційна політика Європейського Союзу має не лише законодавчий вимір. Створено конвенції та угоди, які описують загальні положення щодо запобігання та протидії корупції країн-членів ЄС, а на основі цього розробляють національні антикорупційні стратегії, створюють спеціальні органи боротьби з корупцією.

Відсутній окремий нормативний документ, який давав би вичерпну характеристику нормативно-правової бази у сфері протидії корупції в Європейському Союзі, як немає і чітко визначеного переліку обов'язкових міжнародно-правових інструментів. У праві Європейського Союзу сформовані чіткі принципи та підходи боротьби з корупцією, напрацьована значна база нормативних документів. Однак реалізація цих вимог ЄС у державах-членах потребує постійного моніторингу.

Боротьба з корупцією залишається проблемою на рівні Європейського Союзу. Поряд із запровадженням та застосуванням превентивних заходів надзвичайно важливо зміцнювати поліцейську і судову співпрацю між державами-членами. Важливо, щоб держави-члени продовжували працювати над впровадженням антикорупційних стратегій. Вони мають включати ряд заходів як у профілактичній, так і в репресивній сфері. На досягнення цих перспектив спрямовані пропозиції, представлені Європейською Комісією в Комунікації 3 травня 2023 р. щодо боротьби з корупцією в ЄС і в усьому світі, що ознаменувала початок п'ятого, сучасного етапу історії антикорупційної політики ЄС. Амбітний документ засвідчив перехід ЄС до більш активної та злагодженої роботи у сфері запобігання та подолання корупції на внутрішньому та зовнішньому рівнях.

Ключові слова: антикорупційна політика, Європейський Союз, ЄС, етапи формування, корупція, законодавство.

Serhii knysh

Anti-corruption policy of the European Union: stages of formation, achievements and prospects

The article presents the results of a study of the EU experience in the field of fighting corruption at different stages and determines the prospects of the EU anti-corruption policy. The author analyzes the essence of the concept of «corruption» in the legal field of the European Union and its evolution since the founding of the Union in 1992. The peculiarities of regulating various aspects of anti-corruption policy in accordance with the legal acts of the European Union and the national legal practice of the Member States are comprehended. The institutional structure of the EU anti-corruption bodies is analyzed.

It is established that corruption in the EU countries is traditionally perceived as a serious national security issue and is viewed as an internal and external danger which may jeopardize the process of European integration. The EU's anti-corruption policy has not only a legislative dimension. Conventions and agreements have been created that describe the general provisions for preventing and combating corruption in EU member states, and on the basis of this, national anti-corruption strategies are developed and special anti-corruption bodies are created.

© Сергій Книш, 2024

There is no separate regulatory document that would provide an exhaustive description of the legal framework for combating corruption in the European Union, nor is there a clearly defined list of binding international legal instruments. The European Union law has developed clear principles and approaches to fighting corruption.

Fighting corruption remains a challenge at the European Union level. Alongside the introduction and application of preventive measures, it is crucial to strengthen police and judicial cooperation between Member States. It is important that Member States continue to work on implementing anti-corruption strategies. They should include a range of measures in both the preventive and repressive spheres. The proposals presented by the European Commission in the Communication of May 3, 2023 on the fight against corruption in the EU and around the world, which marked the beginning of the fifth, modern stage of the EU's anti-corruption policy history, are aimed at achieving these perspectives. The ambitious document demonstrated the EU's transition to more active and coordinated work in preventing and combating corruption at the internal and external levels.

Keywords: anti-corruption policy, European Union, EU, stages of formation, corruption, legislation.

Постановка проблеми. Корупція не є новим явищем і вважається однією з найбільших викликів для всіх суспільств у світі, в т. ч. для європейських. Утім лише в 1990-х роках вона вперше постала як політична проблема, яку держави-члени та ЄС більше не могли вирішувати тільки внутрішніми засобами. У глобалізованому світі, який характеризується зростанням потоків капіталу, товарів, людей, інформації та знань, корупційні дії відбуваються не лише в межах національних контекстів, але мають транснаціональний характер.

Демократичні країни світу визнали, що корупція є загрозою стабільності та безпеці суспільства. Корупційні вияви мають негативний вплив на західні суспільства, оскільки підривають демократичні інститути управління і посягають на права людини. Транснаціональний характер корупції вимагає колективної реакції, підкріпленої багатосторонніми діями країн-однодумців. Прикладом таких дій є досвід антикорупційної діяльності Європейського Союзу, набути повноправного членства в якому прагне Україна. Вивчення значного досвіду протистояння корупції державами-членами та інституціями ЄС має винятково важливе значення для України з огляду на надзвичайно гостру і вже традиційну проблему ефективності антикорупційної політики та необхідність її адаптації до європейських стандартів в умовах початку переговорів щодо членства в Європейському Союзі.

Мета дослідження – наукове опрацювання досвіду ЄС у сфері боротьби з корупцією на різних етапах та визначення перспектив антикорупційної політики Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика антикорупційної політики ЄС з огляду на її актуальність набула значної популярності в західних аналітичних та дослідницьких колах. З огляду на неослабну актуальність питань протистояння корупції в Україні певну увагу їй приділили українські дослідники. Утім, важливо звернути увагу на дослідження попередників, які відзначаються комплексним аналізом досвіду становлення цієї сфери діяльності ЄС у критичному розрізі та окремо аналізують перспективи правових новел у діяльності європейських інституцій у сфері попередження та протидії корупції. До таких належать праці західних дослідників П. Баковскі [1], Д. Беніто Санчес [2], П. Жарек Мейсон [3], А. Мунґу-Піпіді [4], А. Хоксхай [5]. Відзначимо публікації колективу українських вчених М. Деї, І. Скляр, А. Шевченко, А. Чернеги й О. Таволжанського [6], О. Клок [7], М. Кравчука [8], М. Красій [9], Я. Куян [10], Н. Рудіка [11], Т. Супрун [12] та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Держави Європейського Союзу сприймають корупцію як внутрішню та зовнішню проблему, яка може поставити під загрозу процес європейської інтеграції загалом [9]. Наразі корупція є однією з найгостріших проблем ЄС. Таке явище завжди розглядалося як загроза фінансовим інтересам об'єднання, його внутрішньому ринку і самому існуванню через можливість руйнації суспільної довіри до комунітарних інституцій [5].

Розглянемо попередній досвід формування антикорупційної політики ЄС від часу його створення у 1992 р.

ЄС почав розглядати питання корупції як політичну проблему в середині 1990-х років у процесі підготовки до розширення Європейського Союзу, що відбулося у 2004 та 2007 рр. Об'єднання спершу не усвідомлювало повною мірою свою роль у боротьбі з корупцією. Спершу питання корупції було залишене на розсуд держав-членів ЄС або інших міжнародних організацій. Лише у 1997 р., коли Європейська Комісія визначила свої цілі щодо розробки далекосяжної антикорупційної політики на рівні ЄС, повідомлення про політику ЄС щодо боротьби з корупцією 1997 р. стало першим політичним документом організації, що зосереджувався насамперед на проблемі корупції. Було зазначено, що корупція впливає на чесну конкурен-

цію в ЄС, кидає виклик принципам відкритого і вільного ринку. Корупція також впливає на функціонування належного врядування та верховенства права. Визначено три головні цілі під час розробки антикорупційної політики – захист фінансових інтересів Співтовариства, посадових осіб або держав-членів та приватного сектору. У всіх трьох сферах були створені правові інструменти. Однак, як показує історія, їхня імплементація в країнах-членах ЄС була недостатня.

У згаданому Повідомленні про політику ЄС у сфері боротьби з корупцією 1997 р. подане перше визначення корупції, під якою розуміли «зловживання владою або неправомірне зловживання владою або невідповідність у процесі ухвалення рішень, спричинену неправомірним спонуканням або вигодою» [5]. У 1998 р. Європейський суд аудиторів ухвалив це визначення. Однак воно дуже широке й охоплює більшість форм корупції, якими вони є, а тому ускладнює роботу з цим визначенням. Виникали питання щодо того, як визначити такі поняття, як «зловживання владою» або «приватна вигода». Це пов'язано з тим, що досить складно чітко визначити, наскільки великою має бути приватна вигода, щоб підпадати під визначення ЄС. Визначення корупції, яке надала Європейська Комісія, є широким і виходить за рамки чинного законодавства ЄС. Утім корупція не лише може трактуватися як частина кримінально-правового визначення. Вона також охоплює соціально-економічний елемент, спрямований на запобігання корупції в контексті належного врядування.

Боротьба з корупцією первинно була пов'язана із захистом фінансових інтересів ЄС. Тому простежувався запит на криміналізацію корупційної поведінки державних службовців. Ухвалена в 1997 р. Конвенція про корупцію вимагала від держав-членів криміналізувати корупційну поведінку державних службовців незалежно від того, чи зачіпаються фінансові інтереси чи ні. Цей акт став базовим інструментом боротьби з корупцією на рівні ЄС на десятиліття [2].

Донині визначення корупції є складним питанням, яке стимулює дебати щодо прийняття спільного визначення ЄС, коли йдеться про вдосконалення та розробку прийнятного варіанта для всіх держав-членів. Сприйняття і трактування корупції різняться в різних державах, залежно від їхніх політичних, культурних та соціальних традицій.

Після першого Комюніке проти корупції Європейська Комісія водночас рекомендувала низку заходів, таких як запровадження стандартів бухгалтерського обліку та аудиту, створення «чорних списків» корумпованих компаній та заборону податкових пільг для країн-членів ЄС. Мета Європейської Комісії полягала в тому, щоб сформулювати стратегію ЄС щодо боротьби з корупцією, яка почала розглядатися як серйозний злочин, що має транскордонний вимір і пов'язаний з іншими формами серйозних злочинів, таких як торгівля людьми, відмивання грошей, торгівля наркотиками. Окрім того, така політика стала проблемою для ЄС у зв'язку з процесом вступу до нього країн Центральної та Східної Європи [6].

У 1998 р. у загальному звіті Європейської Комісії про прогрес країн-кандидатів на шляху до вступу в ЄС зазначалося, що боротьба з корупцією потребує подальшого посилення. Європейська Комісія часто висловлювала своє занепокоєння високим рівнем корупції в країнах-кандидатах на вступ до ЄС. Утім вона не встановила чітких орієнтирів для держав-кандидатів у сфері корупції та антикорупційної політики.

За відсутності чітких рамок для оцінювання масштабів, причин і характеру корупції в країнах ЦСЄ і характеру корупції в них, Європейська Комісія була змушена оцінювати корупцію нерідко на основі кримінального права. Такий підхід нехтував деякими ключовими аспектами – глибоко вкоріненими традиціями розподілу ресурсів на основі тісних зв'язків, що було поширеною практикою в комуністичний період. Європейська Комісія регулярно підштовхувала держави-кандидати до підписання та ратифікації Кримінальної конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією 2002 р. [3]. Окрім того, під час переговорів про вступ головну увагу було приділено гармонізації та імплементації *acquis communautaire*, що обмежувало можливості антикорупційної політики. Склалася ситуація, коли країни-кандидати зі стійкою корупцією залишилися поза відповідною політикою ЄС та все одно набули членства.

Другий етап можна охарактеризувати внутрішніми проблемами, з якими зіткнулися інституції ЄС у 1999 р., коли Європейська Комісія під головуванням Жака Сантера була змушена піти у відставку через серйозні звинувачення в корупції. Це виявило необхідність впровадження ефективних заходів для захисту доброчесності європейської публічної адміністрації. Тодішній підрозділ по боротьбі з шахрайством UCLAF (Unité de Coordination de La Lutte Anti-Fraude), в обов'язки якого входило розслідування корупції в установах ЄС, був замінений на Європейське бюро по боротьбі з шахрайством OLAF [4]. Останній є незалежним адміністративним органом, наділеним повноваженнями розслідувати справи, пов'язані з шахрайством і корупцією, а також іншою незаконною діяльністю, що впливає на бюджет ЄС. Крім того, OLAF

було надано повноваження розслідувати будь-які неправомірні дії персоналу інституцій ЄС, які можуть призвести до дисциплінарного або кримінального провадження.

Крім того, Європейська Комісія у цей час здійснила численні ініціативи, спрямовані на підвищення підзвітності та прозорості інституцій ЄС. Вона здійснила низку заходів, спрямованих на підвищення рівня доброчесності серед своїх співробітників, які включали ухвалення кодексів поведінки для комісарів ЄС і співробітників, правила прийняття рішень для персоналу щодо повідомлень про серйозні правопорушення, пов'язані з корупцією. Європейська Комісія також визнала, що прозорість є важливим елементом для запобігання корупції та шахрайства [5, р. 67].

Європейська ініціатива прозорості, спрямована на стимулювання діалогу у сферах, де прозорість на рівні ЄС була необхідною для подальшого вдосконалення. Приклади охоплюють публікацію даних про бенефіціарів фондів ЄС, регулювання лобювання, посилення етики в інституціях ЄС, а також регулювання доступу до документів.

Рада Європи також доклала подальших зусиль для розробки двадцяти Керівних принципів для більш успішної боротьби з корупцією. Двадцять Керівних принципів підтримують національну антикорупційну політику, оскільки вони регулюють майже всі сфери державного управління, що стосуються запобігання та боротьби з корупцією в органах публічної державного управління. Двадцять Керівних принципів не тільки допомагають країнам у запобіганні корупції, а й у розробці широкого спектра превентивних заходів. Наприклад, це охоплювало підвищення обізнаності громадськості, етичну поведінку, незалежність судової влади та прокуратури, обмеження імунітету для державних службовців, спеціалізацію окремих осіб та установ на боротьбі з корупцією, підтримку більшої кількості кодексів поведінки для державних службовців та адекватних процедур аудиту в державному управлінні, нагляд за фінансуванням політичних партій та свободою ЗМІ. Утім ці двадцять Керівних принципів не є юридично обов'язковими, і національні уряди лише заохочуються імплементувати їх під час розробки своєї національної антикорупційної політики. Однак необов'язковий характер не применшує їхнє значення для заохочення адекватної антикорупційної політики.

З метою моніторингу виконання двадцяти Керівних принципів Рада Європи розробила механізм оцінювання на рівні ЄС у формі Групи держав проти корупції (GRECO). GRECO контролює дотримання державами антикорупційних стандартів організації і є важливою інституцією, що займається боротьбою з корупцією як в ЄС, так і за його межами. GRECO оцінює дотримання антикорупційних конвенцій Ради Європи, Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (Кримінальна конвенція) та Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією [13, р. 8]. Кримінальна конвенція зосереджена на криміналізації активного та пасивного підкупу державних службовців, а також національних та іноземних посадових осіб, посадових осіб міжнародних посадових осіб, посадових осіб міжнародних організацій, членів національних та іноземних законодавчих органів. Конвенція не лише включає корупцію та хабарництво, а й неправомірний вплив, який є ще однією формою корупції. Також Кримінальна конвенція гарантує захист інформаторів, які співпрацюють з органами слідства та прокуратури.

На додаток до вищезазначених заходів, ЄС також впровадив низку антикорупційних інструментів, зокрема конвенцій про захист фінансових інтересів.

Варто зауважити, що характер корупції в різних країнах-членах ЄС суттєво відрізняється, що відображає національні традиції, історичні національні традиції та історичні передумови. Наприклад, простежується чітка різниця між бюрократичними традиціями доброчесності та чесності, характерними для північних країн-членів ЄС, з одного боку, і більш неформальним стилем державної служби, характерним для країн-членів ЄС з Південної та Східної Європи. Ці відмінності можна спостерігати на численних прикладах. Найбільш яскравим прикладом є відставка Єви Жолі, судді, відповідальної за розслідування справи «Ельф Аквітанії» у Франції. Скандали навколо колишнього президента Франції Жака Ширака або колишнього прем'єр-міністра Італії Сільвіо Берлусконі підкреслили той факт, що корупція є проблемою не лише для країн-кандидатів.

Європейська Комісія під час другої фази розглядала корупцію як проблему, що заважає реалізації політики ЄС, але це належало до компетенції країн-членів ЄС, а не країн-кандидатів.

Третій етап можна охарактеризувати як такий, що розпочався на початку нового тисячоліття, коли боротьба з корупцією набула подальшого розвитку на міжнародному рівні, а ЄС ратифікував важливі міжнародні документи. Серед них – Конвенція ОЕСР про боротьбу з підкупом іноземних посадових осіб у міжнародних ділових операціях та Конвенція ООН проти корупції. ЄС бачив свою роль на третьому

етапі в тому, щоби підтримати міжнародні зусилля по боротьбі з корупцією і стати глобальним гравцем у формуванні антикорупційної політики [3].

Мета ЄС щодо боротьби з корупцією була ще раз підтверджена у 2003 р. у Другому повідомленні Європейської Комісії про комплексну політику щодо боротьби з корупцією. За оцінкою Transparency International, Друга комунікація була оцінена як справжня зміна правил гри. Її контекст містив більш чіткі політичні рекомендації для держав-членів ЄС, якщо порівняти з першою Комунікацією 1997 р. Наприклад, створення спеціалізованих антикорупційних органів для боротьби з корупцією та гарантування незалежності спеціалізованих антикорупційних органів. Також відбулося запровадження правил і кодексів поведінки, спрямованих на запобігання конфлікту інтересів для органів державної влади, діяльність яких підпадає під вплив інтересів приватного сектору, забезпечення свободи ЗМІ та свободи інформації. Європейська Комісія у 2003 р. розробила концепцію боротьби з корупцією, визначивши її як зловживання владою з метою отримання приватної вигоди [6].

Визначаючи корупцію для цілей політики ЄС, Єврокомісія визначила різницю між вузьким кримінально-правовим визначенням і ширшим поняттям корупції, яке використовується для цілей превентивної політики. Це пов'язано з тим, що кримінально-правові визначення є основою для переслідування правопорушників, а тому мають бути однозначними та конкретними. Чіткість визначення захищає від дискреційних повноважень органів державної влади. Як результат, кримінальне право ЄС визнає лише окремі корупційні дії, такі як отримання або пропонування хабара, і не охоплює весь спектр корупційної діяльності.

Хабарництво – це лише один з видів корупції, проте відомі інші (купівля голосів, фаворитизм, кумівство, торгівля впливом та незаконне фінансування політичних партій). Як зазначалося вище, антикорупційна політика Європейської Комісії змінювалася на етапі підготовки до вступу в ЄС через різні події в ЄС, зокрема високий рівень корупції, насамперед у країнах ЦСЄ. По-перше, політика змінилася через те, що на міжнародному рівні були прийняті нові правові інструменти. По-друге, паралельно з визначенням конкретних критеріїв для держав-кандидатів Єврокомісія навчилася також вирішувати подібні питання щодо держав-членів. З 2003 р. Європейська Комісія заохочувала держави-члени приєднуватися до GRECO та інших міжнародних угод.

Така зміна підходів Європейської Комісії вказує на те, що політика ЄС у сфері боротьби з корупцією набула подальшого розвитку в ході підготовки до саміту 2004 р. Держави-кандидати перебували під сильним політичним тиском з метою дотримання рекомендацій Європейської комісії, викладених у регулярних звітах, а ЄС мав юридичні важелі для просування антикорупційних реформ у країнах, що приєдналися до ЄС у 2004 р. [7].

Інструменти, створені в рамках політики розширення, не мали більш вирішального впливу в цьому контексті, а скоріше запропонували платформу для вдосконалення політики у сфері боротьби з корупцією. Крім того, включення корупції як тяжкого злочину до інструментів кримінального права, таких як Європейський ордер на арешт та відмивання грошей. Найбільш пов'язаною з цим подією була активізація співпраці між різними Генеральними директоратами в середині Комісії.

Рада ЄС підвищила обізнаність про антикорупційне законодавство в зовнішніх зв'язках ЄС та підтримала зовнішні повноваження Європейської Комісії, зробивши боротьбу з корупцією однією з ключових цілей Європейської політики сусідства.

Боротьба з корупцією була перенесена з глави 24 до нової глави 23 Договору про Європейський Союз, що поставило судову владу і боротьбу з корупцією та організованою злочинністю на вищий рівень. Така зміна пріоритетів значно посилити важелі впливу на антикорупційну політику також у нинішній структурі політики ЄС щодо країн-кандидатів і потенційних кандидатів на вступ.

Хоча Комісія у своїй політиці розширення посилювала антикорупційну політику, повноваження у вирішенні питань антикорупційної політики в країнах-членах ЄС були обмежені. Єдиною значною трансформацією в цей час було те, що Комісія почала вдосконалювати підхід до боротьби зі злочинністю, розробляючи порівняльні підходи до злочинності в процесі розробки порівняльної статистики. Не в останню чергу вона почала збирати порівнянну та всеохопну інформацію про всі держави-члени ЄС, що знаходяться в межах її компетенції. Європейська Комісія вийшла за рамки своєї статистики щодо корупції, використовуючи також Індекс сприйняття корупції «Трансперенсі Інтернешнл», таким чином залучивши громадянське суспільство до виявлення корупції в країнах-членах ЄС. Цей прогрес Європейської Комісії у використанні цих порівнянних статистичних даних був спробою врегулювати низьку поінформованість населення ЄС про корупцію в держави-члени ЄС.

Обмежена підтримка посилення на м'яке право підкреслила аргумент, що, на відміну від інших сфер політики, держави-члени ЄС не бажають створювати єдині уніфіковані рамки у сфері антикорупційної політики. Антикорупційна політика ЄС як сфера політики до цього часу характеризувалася значною мірою фрагментарністю та відсутністю стратегічного бачення того, як боротися з корупцією на колективній основі. Хоча регулярні звіти щодо країн ЦСЄ пропонували адекватний набір антикорупційних заходів, їх не застосовували послідовно. Найбільшим недоліком політики ЄС було те, що вона закінчилася в день вступу країн ЦСЄ до ЄС, а це означало, що країни ЦСЄ не змогли дотриматися антикорупційних стандартів [5].

Тиск з боку інституцій ЄС призвів до серйозних законодавчих змін, зокрема в сферах державних закупівель, кримінального та цивільного процесуального законодавства, антикорупційного законодавства та законодавчої бази державної служби. Підхід ЄС у сфері застосування кримінального права призвів також до суттєвих змін у праві держав-кандидатів. Наприклад, це покращило координацію між правом правоохоронних органів, навчання посадовців правоохоронних органів і реформування судової системи за підтримки ЄС. Як успішний приклад можна навести досвід Чехії. Водночас вплив Європейської Комісії у розробці антикорупційної політики в державах-кандидатах був доволі обмежений та недостатній для багатьох країн. Їхні уряди не завжди показували прагнення реалізувати антикорупційні ініціативи ЄС. Водночас хвиля приєднання держав ЦСЄ посилила занепокоєння самого ЄС, якому бракувало послідовної антикорупційної політики. Тогочасна політика була обмеженою до конвенцій, які були загальними і не були ратифіковані низкою держав-членів [13, р. 14]. Мандат Європейської Комісії для вирішення питань корупції в країнах ЦСЄ був доволі слабкий. Європейська Комісія не мала повноважень нав'язувати антикорупційні реформи чинним державам-членам об'єднання.

Визнання недоліків боротьби з корупцією змусив Комісію ЄС змінити стратегію під час вступу Болгарії та Румунії. Антикорупційна стратегія, використана для країн ЦСЄ, які приєдналися до ЄС у 2004 р., більше не вважалася оптимальною з огляду на високий рівень корупції в Болгарії та Румунії. Тому Єврокомісія запровадила для цих країн практику моніторингу стану антикорупційної політики, що фактично означало перехід до четвертої фази антикорупційної політики ЄС.

Розширення ЄС у 2004 р. змусило Комісію ЄС вийти за рамки своїх цілей єдиного ринку, а також зосередитися на просуванні належного функціонування демократії та верховенства права. Боротьба з корупцією у той час розумілася як ключова мета посилення верховенства права і демократії, але менш значимі, ніж економічні та адміністративні коригування, які гарантували належну роботу єдиного ринку після вступу країн ЦСЄ до Європейського Союзу. Після приєднання держав ЦСЄ у 2004 р. корупція була визнана Комісією ЄС як серйозна проблема.

Відмова від конституційного договору в Нідерландах і Франції унаслідок референдумів у травні-червні 2005 р. продемонстрували громадське несхвалення різних аспектів політики ЄС, у т. ч. політика розширення. Єврокомісія перебувала під тиском необхідності показати більш рішучу політику антикорупційного контролю країн-кандидатів на членство. У результаті цього Болгарії і Румунії дозволили приєднатися до ЄС після того, як вони повинні були відповідати певним антикорупційним критеріям їх вступ до Європейського Союзу.

Новий підхід ЄС не лише розширив застосування інструментів передвступного моніторингу, а й удосконалив механізми політики розширення ЄС. Як було показано вище, найбільші недоліки політики ЄС щодо країн ЦСЄ було те, що їм бракувало послідовної та чіткої антикорупційної політики. У грудні 2006 р. Європейська Комісія запровадила рішення на підставі статей 37 і 38 Договору про приєднання, що встановив механізм співпраці та перевірки з метою оцінювання та моніторингу процесу виконання вимог у сфері судочинства, регулювання внутрішнього ринку та функціонування системи юстиції і внутрішніх справ. Запроваджено практику регулярних (річних) звітів держав та Єврокомісії щодо стану антикорупційної політики претендента а членство в ЄС, яка мала чимало схожого з практикою подібного моніторингу в рамках системи GRECO Ради Європи. Інституціям ЄС вдалося розробити більш чіткі принципи та вимоги щодо антикорупційної політики. Інструмент моніторингу після вступу був більш комплексний, а його ефективність значною мірою залежала від застосування санкцій [13, с. 10]. Водночас за загальною думкою передчасне прийняття до ЄС Болгарії та Румунії мало виражений політичний мотив, а тому не давало максимально об'єктивної оцінки ефективності антикорупційної політики об'єднання. Інструмент моніторингу був призначений більше для підтримки політичного тиску на країну-кандидата, ніж для реального глибинного оцінювання його антикорупційної політики. Внаслідок цього уряди Нідерландів, Великої Британії і Франції у 2008 р. попросили відтермінувати прийняття Румунії в Шенген через недостатнє проведення антикорупційних реформ. Механізми ЄС не змогли запропонувати ефективного рішення в

довгостроковій перспективі. Найкращим рішенням було б створення універсального антикорупційного інструменту як для кандидатів, так і для держав-членів ЄС на паритетних засадах, що дало би змогу уникнути звинувачень у подвійних стандартах.

Відзначимо Рішення Ради ЄС 2008/852/ІНА про створення мережі контактних пунктів по боротьбі з корупцією для покращення співпраці між державами-членами ЄС щодо запобігання та боротьби з корупцією. Вона забезпечує обмін інформацією, досвідом та найкращими практиками між контактними особами, сприяючи єдиному, ефективному підходу до боротьби з корупцією в Європейському Союзі. Мережа сприяє прозорості, обміну інформацією та посиленню міжнародної співпраці.

Антикорупційна політика ЄС як сфера політики набула подальшого розвитку в 2010 р. із заснуванням Стокгольмської програми, яка визначає ключові пріоритети для ЄС у сферах правосуддя, свободи та безпеки на період 2010–2014 рр. Вона спрямована на вирішення основних завдань у сферах справедливості, свободи та безпеки, боротьби з корупцією. Прийнявши Стокгольмську програму, Європейська Комісія мала політичний мандат для оцінювання зусиль у боротьбі з корупцією та продовження розвитку своєї антикорупційної політики в тісній співпраці з Групою держав Ради Європи проти корупції [16].

Лісабонський договір ЄС, скасувавши його стовпову структуру, відкрив шлях для формування більш ефективної процедури прийняття рішень у сферах свободи, безпеки та правосуддя, підпорядковуючи їх кращим парламентським і судовим контрольним механізмам. Стаття 83 Договору про функціонування ЄС класифікувала корупцію як тяжкий злочин. Крім того, прийняттям документа «Стокгольмська програма: відкрита і безпечна Європа, яка служить і захищає громадян». Європейська Рада заохочувала Європейську комісію до подальшого розвитку ефективного управління у сфері боротьби з корупцією. Згодом Європейський парламент неодноразово вимагав комплексної антикорупційної політики та встановлення чітких механізмів моніторингу ситуації в державах-членах ЄС на більш регулярній основі. У цьому контексті Європейська Комісія вирішила запровадити Антикорупційний звіт, який також містив перелік заходів для боротьби з корупцією в інституціях ЄС. Таким чином, вони запропонують більш повний огляд існування та ефективності антикорупційних механізмів ЄС [13, р. 12]. Основна мета Антикорупційного звіту ЄС полягала в тому, щоб визначити тенденції та слабкі сторони, які необхідно було вирішити, а також заохочувати більше спільного навчання та обміну передовим досвідом у сферах антикорупційної політики. Нова Європейська Комісія у своєму повідомленні 2011 р. заявила, що ЄС Антикорупційний звіт намагатиметься уникнути будь-якого дублювання наявних механізмів та інструментів, а також заповнити їхні прогалини іншими доступними засобами. До співпраці були залучені такі суб'єкти регіональної антикорупційної політики, як Європейське бюро по боротьбі з шахрайством, Європол і Євроюст, а також незалежні експерти та дослідники. Звіт ґрунтувався на чинних міжнародних актах Ради Європи, ООН та Організації європейського економічного співробітництва, зосереджуючись на наскрізних проблемах, що викликають особливе занепокоєння на рівні ЄС, а також на певних питаннях, специфічних для кожної держави-члена.

Четвертий етап розвитку антикорупційної політики ЄС, що припав умовно на 2010-ті – початок 2020-х років, відзначався подальшим інтенсивним вдосконаленням антикорупційного законодавства та відповідних інституційних механізмів, що мало свої позитивні наслідки.

У резолюції 2016 р. про боротьбу з корупцією Європейський Парламент ініціював прийняття плану дій щодо викорінення організованої злочинності, корупції і відмивання грошей. Державам ЄС було рекомендовано працювати у напрямі забезпечення ефективних механізмів прозорості, моніторингу і підзвітності у використанні коштів об'єднання [4].

У вересні 2020 р. Європейський Парламент створив Підкомітет з питань оподаткування (FISC) для надання допомоги Комітету з економічних і валютних питань (ECON). Йшлося про посилення заходів щодо боротьби з податковим шахрайством, насамперед ухиленням від сплати податків, що відповідало суспільним запитам.

З-поміж інших законодавчих новел означеного періоду варто виокремити Директиву про заморожування та конфіскацію доходів, отриманих злочинним шляхом, 5-ту Директиву про боротьбу з відмиванням грошей, Директиви про державні закупівлі, Директиву про використання фінансової інформації для боротьби з певними кримінальними правопорушеннями [13, с. 13].

Відповідно до результатів оприлюдненого Європейською Комісією в грудні 2017 р. звіту проведеного соціологічного опитування щодо ставлення підприємців в ЄС до корупції, останню європейці сприймають як велику проблему та перешкоду для ведення бізнесу. Утім простежувалася позитивна

динаміка щодо замірів оцінювання громадянами рівня корумпованості, що вказує на результативність діяльності інституцій Європейського Союзу на цьому напрямі діяльності [14].

Серед головних викликів політиці ЄС у сфері запобігання та протидії корупції аналітики і дослідники виокремлюють такі: критерії замірів рівня корумпованості суспільства, насамперед органів державної влади, в ЄС; власне проблема запобігання корупції, тобто ефективність системи превентивних заходів щодо її виникнення; забезпечення ефективної кримінально-правової реакції на корупцію; визначення секторів державної політики, що є найбільш вразливими щодо корупційних ризиків; протидія незаконним практикам у ході державних закупівель; вияви дрібної корупції в системі охорони здоров'я; фаворитизм і занадто тісні зв'язки між бізнесом та політикою [11, с. 36–41].

У травні 2018 р. Європейська Комісія опублікувала законодавчу пропозицію, спрямовану на створення програми ЄС проти шахрайства. Програма базується на статті 325 Договору про функціонування Європейського Союзу, яка передбачає спільне між країнами-членами та зобов'язання захищати фінансові інтереси об'єднання, протидіяти шахрайству, корупції, будь-якій іншій незаконній діяльності.

Держави-члени ЄС створили у різній мірі дієві комплексні правові, політичні та інституційні рамки для боротьби з корупцією, визначені переважно в національних антикорупційних стратегіях. Зазвичай вони фіксують в узагальненому вигляді антикорупційні дії на кілька років вперед, що можуть бути викладені в конкретизованих планах дій. Утім не всі держави-члени ЄС прийняли такі стратегії і плани дій. Антикорупційне законодавство зазвичай містить положення кримінального законодавства, які встановлюють визначення та покарання за корупційні правопорушення. До останніх належать активне і пасивне хабарництво, торгівля впливом та зловживання службовим становищем тощо. Окремі держави вирішили прийняти комплексні антикорупційні закони, які можуть включати одразу положення адміністративного і кримінального законодавства [12, с. 202]. Національні антикорупційні стратегії та плани дій зазвичай не можуть охопити всі сфери, пов'язані з корупцією, тому часто регулюються спеціальними законами. На національному рівні існує законодавство, яке спеціально стосується, наприклад, конфлікту інтересів або захисту викривачів.

Для боротьби з корупцією країни-члени ЄС створили різні інституційні структури. У деяких з них працюють центральні агенції, що координують національні антикорупційні репресивні та превентивні дії. В багатьох державах-членах ЄС функціонують спеціальні антикорупційні агенції лише для запобігання корупції. Вони можуть мати повноваження з перевірки статків і конфлікту інтересів, а в окремих випадках – навіть фінансування партій. Третім варіантом організації інституційної структури національної антикорупційної політики в ЄС є створення спеціалізованих служб, відповідальних за переслідування корупційних правопорушень.

На комунітарному рівні Європейського Союзу працюють два спеціалізованих органи з протидії корупції – це Європейський офіс боротьби з шахрайством (OLAF) і Європейська публічна прокуратура (EPPO).

Протидія корупції в ЄС є проблемою не лише внутрішньої, а й зовнішньої політики. Відтак, у 2021 р. Європейський Парламент запропонував Європейській Комісії ініціювати пропозицію віднести корупційні діяння до порушень, які можуть призвести до застосування обмежувальних заходів в рамках міжнародних санкцій ЄС щодо дотримання прав людини [7]. На початку 2022 р. Європарламент закликав ЄС до формування та реалізації глобальної стратегії протидії корупції. Президент Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн анонсувала план заходів щодо оновлення нормативної бази ЄС в антикорупційній сфері, що ознаменувало початок нового, сучасного етапу антикорупційної політики об'єднання.

Отож, п'ятий етап розвитку антикорупційної політики ЄС розпочався з представлення Комунікації Європейської Комісії від 3 травня 2023 р. щодо боротьби з корупцією в ЄС і в усьому світі.

Незважаючи на тривалу передісторію формування та реалізації антикорупційної політики ЄС, доводиться констатувати, що таку комплексну проблему важко вирішити навіть у такому прогресивному об'єднанні провідних демократій Європи і світу. Кількісно оцінити корупцію складно, але вважається, що вона коштує економіці ЄС щонайменше 120 млрд євро щороку. Хоча глобальні індекси корупції відносять багато країн ЄС до найменш корумпованих, корупція є головною проблемою для його громадян. Статистика Євробарометра за 2022 р. засвідчила, що майже сім з десяти європейців вважають, що в їхній країні корупція процвітає. Лише третина оцінюють антикорупційну політику урядів їхніх країн як ефективну [16].

Оприлюднені антикорупційні пропозиції Європейської Комісії як проекту нової Директиви про протидію корупції в ЄС передбачають: підвищення обізнаності про корупцію за допомогою інформаційних кампаній, досліджень та освітніх програм для зменшення корупційних ризиків і правопорушень;

стандартизацію визначень кримінальних правопорушень, які переслідуються як корупційні, щоб включити до них не лише хабарництво, а й незаконне привласнення, зловживання впливом, зловживання службовим становищем, перешкоджання здійсненню правосуддя та незаконне збагачення, пов'язане з корупційними злочинами. Тобто усі злочини, передбачені Конвенцією ООН проти корупції, мають бути визнані корупційними злочинами; більш жорстку кримінальну відповідальність за корупційні правопорушення, гармонізацію покарань, обтяжуючі та пом'якшуючі обставини в усьому ЄС; створення спеціального режиму санкцій у рамках Спільної зовнішньої та безпекової політики (СЗБП), спрямованих на боротьбу з глобальною корупцією у великих розмірах; посилення взаємодії правоохоронних органів, органів державної влади, фахівців-практиків, громадянське суспільство та інші зацікавлені сторони з метою створення антикорупційної мережі Європейського Союзу; вимогу до держав-членів запровадити ефективні правила доступу громадськості до відповідної інформації, управління конфліктами інтересів у державному секторі, перевірки активів державних службовців та регулювання взаємодії між приватним і державним секторами; забезпечення достатніх ресурсів і підготовки кадрів для органів, відповідальних за запобігання та боротьбу з корупцією; чітко визначені правила етики, доброчесності та прозорості, неухильне дотримання яких є запорукою нульової толерантності інституцій ЄС до корупції; зобов'язання держав-членів забезпечити можливість швидкого зняття привілеїв та імунітету під час розслідування корупції за допомогою законодавчо встановленого, ефективного і прозорого процесу; запровадження базових правил щодо строків давності для забезпечення достатнього часу для притягнення до відповідальності за корупційні злочини [17].

Документ відображає амбіції виходу ЄС на глобальний рівень впливу на економіко-правові процеси сучасності в усьому світі, що відповідає його потенціалу, напрацьованому досвіду і можливостям. Цією пропозицією ЄС оновлює поточну, роз'єднану, долісабонську систему боротьби з корупцією на рівні ЄС і виконує зобов'язання за Конвенцією ООН проти корупції (UNCAC) в нових умовах розвитку правової системи ЄС та міжнародних реалій.

Висновки. Боротьба з корупцією є важливим напрямом діяльності ЄС. Корупція у країнах ЄС традиційно сприймається як серйозна проблема національної безпеки і розглядається як внутрішня та зовнішня небезпека, яка може поставити під загрозу процес європейської інтеграції. Антикорупційна політика Європейського Союзу має не лише законодавчий вимір. Створено конвенції та угоди, які описують загальні положення щодо запобігання та протидії корупції країн-членів ЄС, а на основі цього розробляють національні антикорупційні стратегії, створюють спеціальні органи боротьби з корупцією.

Сьогодні відсутній окремий нормативний документ, який давав би вичерпну характеристику нормативно-правової бази у сфері протидії корупції в Європейському Союзі, як немає чітко визначеного переліку обов'язкових міжнародно-правових інструментів. У праві Європейського Союзу сформовані чіткі принципи та підходи боротьби з корупцією, напрацьована значна база нормативних документів. Однак реалізація таких вимог ЄС у державах-членах потребує постійного моніторингу.

На основі Індексу сприйняття корупції визначено, що боротьба з корупцією є проблемою на рівні Європейського Союзу. Поряд із запровадженням та застосуванням превентивних заходів надзвичайно важливо зміцнювати поліцейську і судову співпрацю держав-членів. Вони вважають корупцію національних посадових осіб, іноземних посадових осіб та посадових осіб ЄС кримінальним злочином. Крім того, всі також криміналізують корупцію в приватному секторі. Тим не менш, як показують дані, застосування такого законодавства виглядає не простим, тому боротьба з корупцією все ще є важливим викликом на рівні ЄС. Важливо, щоб держави-члени працювали над впровадженням антикорупційних стратегій. Вони мають охоплювати заходи як у профілактичній, так і в репресивній сфері.

Квінтесенцією багатолітньої історії формування і втілення антикорупційної політики ЄС є Комунікація Європейської Комісії від 3 травня 2023 р. щодо боротьби з корупцією в ЄС і в усьому світі, що ознаменувала початок п'ятого етапу цієї історії. Амбітний документ засвідчив перехід ЄС до більш активної та злагодженої роботи у сфері запобігання та подолання корупції на внутрішньому та зовнішньому рівнях.

Список використаних джерел

1. Bakowski P. (2022). Combating corruption in the European Union. EPRS. European Parliamentary Research Service, 1–10. URL: <http://surl.li/eswtw> (дата звернення: 10.02.2024)
2. Benito Sánchez D. (2019). The European Union Criminal Policy against Corruption: Two Decades of Efforts. *Política criminal*, 15 (27), 520–548. URL: <http://surl.li/eswuy> (дата звернення: 10.02.2024)

3. Szarek-Mason P. (2010). *The European Union's Fight against Corruption: The Evolving Policy towards Member States and Candidate Countries*. Cambridge: Cambridge University Press. URL: <http://surl.li/eswvw> (дата звернення: 10.02.2024)
4. Mungiu-Pippidi A. (2013). *Corruption in Europe, The Anticorruption Report*. Opladen, Berlin & Toronto: Barbara Budrich. URL: <http://surl.li/eswwc> (дата звернення: 11.02.2024)
5. Hoxhaj Andi. *Anti-Corruption Policy in the EU and Reflexive Governance*. Thesis submitted in partial fulfilment of the requirements for a Doctor of Philosophy (PhD) Degree in Law. March 2017. 314 p.
6. Dei M. O., Skliar I. S., Shevchenko A. Ye., Cherneha A. and Tavalzhanskyi O. V. Preventing and Combating Corruption in the European Union: The Practice of Member States. *Statute Law Review*, 2021. 20 (20), 1–16. DOI: 10.1093/slr/hmab015
7. Клок О. В. Протидія корупційним правопорушенням засобами адміністративного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків. 2016. 20 с.
8. Кравчук М. В., Петровська І. І. Основні напрямки антикорупційної діяльності в Україні та їх правове регулювання. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 2. С. 49–56.
9. Красій М. О. Політика в сфері боротьби з корупцією: досвід Європейського Союзу. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування. 2023. № 7. URL: https://reicst.com.ua/pmtl/issue/view/issue_7_2023 (дата звернення: 10.02.2024)
10. Куян Я. С. Принципи запобігання корупції у праві європейського союзу та їхня реалізація в європейських державах. *Українське право*. 20.12.2020.
11. Рудік Н. М. Політика ЄС у сфері запобігання та протидії корупції: ключові виклики та проблеми. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2020. Вип. 3 (46). С. 35–44.
12. Супрун Т. М. Зарубіжний досвід запобігання та протидії корупції. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 2–3. С. 199–204. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/muvnudp_2017_2-3_41 (дата звернення: 10.02.2024)
13. *Combatting corruption in The European Union. Analysis and recommendations on the Proposed EU directive*. Transparency International Secretariat. Berlin, August 2023. 26 p.
14. *Eurobarometer: Country factsheets on attitudes to corruption*. URL: https://ec.europa.eu/home-affairs/news/eurobarometer-country-factsheets-attitudes-corruption_en (дата звернення: 10.02.2024)
15. *Flash Eurobarometer Report 457: Businesses' attitudes towards corruption in the EU*. (2017). URL: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/SPECIAL/surveyKu/2176> (дата звернення: 10.02.2024)
16. *Modernising of EU Anti-Corruption Framework*. European Institute of Management and Finance. URL: <https://eimf.eu/modernising-the-eu-anti-corruption-framework/> (дата звернення: 12.02.2024)
17. COM/2023/234 final, Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on combating corruption.

References

1. Bakowski P. (2022). Combating corruption in the European Union. *EPRS. European Parliamentary Research Service*, 1-10. Retrieved from <http://surl.li/eswtw> [in English]
2. Benito Sánchez D. (2019). The European Union Criminal Policy against Corruption: Two Decades of Efforts. *Política criminal*, 15 (27), 520-548. Retrieved from <http://surl.li/eswuy> [in English]
3. Szarek-Mason P. (2010). *The European Union's Fight against Corruption: The Evolving Policy towards Member States and Candidate Countries*. Cambridge: Cambridge University Press. Retrieved from <http://surl.li/eswvw> [in English]
4. Mungiu-Pippidi, A. (2013). *Corruption in Europe, The Anticorruption Report*. Opladen. Berlin & Toronto: Barbara Budrich. Retrieved from <http://surl.li/eswwc> [in English]
5. Hoxhaj, A. (March 2017). *Anti-Corruption Policy in the EU and Reflexive Governance*. Thesis submitted in partial fulfilment of the requirements for a Doctor of Philosophy (PhD) Degree in Law [in English]
6. Dei, M. O., Skliar, I. S., Shevchenko, A. Ye., Cherneha, A. & Tavalzhanskyi, O. V. (2021). Preventing and Combating Corruption in the European Union: The Practice of Member States. *Statute Law Review*, 20 (20), 1-16. DOI: 10.1093/slr/hmab015 [in English]
7. Klok, O. V. (2016). *Protydiia koruptsiinym pravoporushenniam zasobamy administratyvnoho prava [Combating corruption offenses by means of administrative law]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07. Kharkiv* [in Ukrainian]

8. Kravchuk, M. V. & Petrovska, I. I. (2021). Osnovni napriamky antykoruptsiinoi diialnosti v Ukraini ta yikh pravove rehuliuвання (The main directions of anti-corruption activities in Ukraine and their legal regulation). *Aktualni problemy pravoznavstva - Actual problems of jurisprudence*, 2, 49-56 [in Ukrainian]
9. Krasii, M. O. (2023). Polityka v sferi borotby z koruptsiieiu: dosvid Yevropeiskoho Soiuzu (Politics in the field of combating corruption: the experience of the European Union). *Problemy suchasnykh transformatsii. Seriya: pravo, publichne upravlinnia ta administruvannia - Problems of modern transformations. Series: Law, Public Management and Administration*, 7. Retrieved from https://reicst.com.ua/pmtl/issue/view/issue_7_2023 [in Ukrainian]
10. Kuian, Ya. S. (20.12.2020). Pryntsypy zapobihannia koruptsii u pravi yevropeiskoho soiuzu ta yikhnia realizatsiia v yevropeiskykh derzhavakh. *Ukrainske pravo (Principles of prevention of corruption in the law of the European Union and their implementation in European states. Ukrainian law)* [in Ukrainian]
11. Rudik, N. M. (2020). Polityka YeS u sferi zapobihannia ta protydii koruptsii: kliuchovi vyklyky ta problemy (EU policy in the sphere of prevention and counteraction of corruption: key challenges and problems). *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia - State administration and local self-government*, 3 (46), 35-44 [in Ukrainian]
12. Suprun, T. M. (2017). Zarubizhnyi dosvid zapobihannia ta protydii koruptsii [Foreign experience in preventing and countering corruption]. *Mizhnarodnyi yurydychnyi visnyk: aktualni problemy suchasnosti (teoriia ta praktyka) - International Legal Bulletin: Current Problems of Modernity (Theory and Practice)*, 2–3, 199–204. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/muvnudp_2017_2-3_41 [in Ukrainian]
13. *Combating corruption in The European Union. Analysis and recommendations on the Proposed EU directive* (2023). Transparency International Secretariat. Berlin [in English]
14. *Eurobarometer: Country factsheets on attitudes to corruption*. Retrieved from https://ec.europa.eu/home-affairs/news/eurobarometer-country-factsheets-attitudes-corruption_en [in English]
15. *Flash Eurobarometer Report 457: Businesses' attitudes towards corruption in the EU*. (2017). Retrieved from <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/SPECIAL/surveyKy/2176> [in English]
16. *Modernising of EU Anti-Corruption Framework*. European Institute of Management and Finance. Retrieved from <https://eimf.eu/modernising-the-eu-anti-corruption-framework/> [in English]
17. *COM/2023/234 final, Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on combating corruption* [in English]

Стаття надійшла до редакції 18.02.2024 р.